Slottekst bij Frankfurter Schule

Petra Bolhuis
Maieutiek najaar 2026

Inleiding

Omdat we voor de honderd jaar die de Frankfurter Schule (hierna gebruik ik FS) bestaat al het overzichtelijke en dunne boekje van Lijster gebruiken wil ik deze slottekst gebruiken om een ideeëngeschiedenis van de westerse filosofie toe te voegen door de tijd heen. Dat is een narratief, een verhaal bedoeld om te beschrijven hoe we hier zijn terechtgekomen en waar we nu staan m.b.t. tot de zorgen die de FS uitspreken. Ik beperk me nadrukkelijk tot de westerse filosofie. De Verlichting die hierin centraal staat is een westers project ook al is het uitgerold over, of opgelegd aan, de rest van de wereld.

1. Verlichting en dialectiek
2. Rechts radicalisme en nieuw rechtsradicalisme in de twintiger en de zestiger jaren
3. De actualiteit van de Dialectiek van de Verlichting
4. De crisis van de Verlichting in de 21ste eeuw en waar te beginnen met de omslag

1. Verlichting en dialectiek

Het eerste wat opvalt is dat veel filosofen en ook de medewerkers van de FS in de eerste helft van de 20ste eeuw constateren dat de westerse filosofie – die zij nog overwegend dé filosofie noemen- is vastgelopen. Daarom grijpen ze terug op de bronnen in de klassieke wereld.

Horkheimer en Adorno schrijven over het vastlopen van de Verlichting, maar zijn i.t.t. tijdgenoten nadrukkelijke voorstanders van voortzetting van dit project. Horkheimer en Adorno gaan uit van een dialectische beweging in de geschiedenis. Deze is, anders dan bij Hegel en Marx, niet een noodwendige gang door de tijd maar een ontwikkeling waarin mensen verantwoordelijkheid dragen en dus een verschil kunnen en moeten maken. De Verlichting moet in hun visie empirisch onderzocht worden en gericht zijn op vrijheid en emancipatie.

De FS horen bij een periode waarin allerlei denkers en ook de concrete politiek qua voortuitgang vastlopen in de tot dan toe heel optimistisch beoordeelde ontwikkelingen in het westen. De eerste die daaraan openlijk en stevig twijfelt is Nietzsche. Hij zegt dat de vooruitgang in kennis en moraal alleen maar een op macht gebaseerde strijd is waarin de zwakken het winnen van de sterken. Die overwinning van de macht van de zwakken of

slavenmoraal is nu in een stadium aangeland dat alle mensen hun talenten en kracht onderdrukken. Ik kom aan later terug op deze theorie van de macht van de zwakke, omdat het ook deel uitmaakt van de ideologie van moderne rechtse bewegingen. Nietzsche zelf schrijft echter ook dat zijn tijd is als een zwangerschap. In zijn tekst is met alle verwerping van wat zijn tijd biedt aan kennis en moraal ook een verlangen om de Verlichting – anders- voort te zetten.

De Eerste Wereldoorlog, de economische neergang, de afbraak van de grootse, op cultuur gerichte, macht die Duitsland was vóór de oorlog en de reacties daarop met toenemend geweld, antisemitisme en complottheorieën zet de Verlichting onder druk. Conservatieve stromingen, nationalisme en zelfbehoud nemen de idealen weg. De vader van een van de vele joodse studenten, Hermann Weil, ziet hoe hun intellectuele positie onder druk staat en investeert veel geld om op diverse plaatsen joodse intellectuelen een plek te geven om toch onderzoek te doen. Hij had een voortuitziende blik: In 1933 als Hitler aan de macht komt, bij gebrek aan samenwerking tussen minder extreme partijen, krijgt deze de wind in de zeilen. Velen sluiten zich aan bij de tot dan toe kleine partij en hij zet een plan van gelijkschakeling in werking. Alle joodse studenten en anderen die zich verzetten tegen hem worden ontslagen. De Frankfurter Schule vertrekt grotendeels uit Duitsland en Adorno en Horkheimer gaan samenwerken in de VS.

In hun onderzoek staat de vraag centraal waarom en hoe de Verlichting is ontspoord. Hun antwoord begint 400 voor Chr. bij Socrates. De vragen die hij stelde waren bedoeld om zichzelf en de ander verheldering en groei te bieden van de wijsheid. Filosofie is dan liefde voor kennis én wijsheid. Het woord filosofie is voor het eerst in een tekst gevonden over Solon van Herodotus in de vijfde eeuw voor Christus[1].

De dialectiek is de manier van vooruitgang in kennis waarbij de waarheid en haar tegendeel er toe doen. Het is zelfs de vraag of onze term waarheid daarop van toepassing is. Deze waarheid staat namelijk niet vast maar ontwikkelt zich in het gesprek en door in gesprek te gaan met jezelf. These- antithese en synthese vormen een doorgaande beweging.

Als de leermeesters die op deze wijze onderwezen overleden zijn blijven hun teksten, vaak opgeschreven door anderen, over. In de terugblik op de teksten ontstaat interpretatie maar geen verandering van tekst. Iets wat Joodse tekstinterpretatie ook kent. De tekst stolt, maar de interpretatie blijft levend. Een probleem m.b.t. de dialogen van Socrates en andere klassieke filosofen is dat ze op enig moment gebruikt zijn door het christendom. Daarin worden Plato en Aristoteles en anderen geïnterpreteerd als voorgangers, die de geboorte van de Christus nog niet hadden meegemaakt. Dit christendom heeft echter één waarheid die hiërarchisch wordt overgedragen en van de dialectiek blijft dat over wat past binnen die waarheid. Nietzsche noemt het christendom ' Platonisme voor het volk'. Daaruit kunnen we

[1] Hadot 1995 blz. 30

ook opmaken wat het voordeel was: iedereen kon er nu aan meedoen. De mensheid die aan de waarheid kon deelhebben was – in potentie- niet langer beperkt tot vrije mannen.

De eenduidigheid van waarheid blijft overeind, ook als Descartes aan alles wil gaan twijfelen. Descartes ziet God als degene die zorgt dat wat Descartes in zijn twijfelende denken aantreft ook in de wereld zo is. Zijn uitspraak 'God is geen bedrieger' volstaat nog enige tijd als basis voor de waarheid van kennis en moraal. Maar door toenemende ervaringen en kennis gaan mensen daaraan twijfelen. Ook de grote macht van de kerk en de uitwassen van die macht laten twijfel ontstaan. Mensen hebben al in de middeleeuwen zoveel techniek ontwikkeld dat zij gaandeweg terugkeren naar het centraal stellen van de macht van de denkende mens uit de klassieke wereld. Het omslagpunt wordt de renaissance genoemd.

Vanuit de renaissance ontstaan in de loop der tijd vele sociaal economische en technische ontwikkelingen. Deze vormen een complex geheel aan factoren die maken dat meer en meer mensen zich in de bestaande structuren niet meer thuis voelen en wij kennen de duidelijkste overgang naar andere tijden als de Franse revolutie. Pas in terugblik is dit een eenduidige gebeurtenis. Hier ontmoet de emancipatie van alle mensen doen er toe, uit het christendom, de rationaliteit van de klassieke filosofie. Dit amalgaan heeft in Europa een ontwikkeling doen ontstaan die we nu Verlichting, Aufklärung of Enlightenment noemen. Het is een ontwikkeling die staat voor vrijheid, gelijkheid en ontwikkeling van kennis en techniek en moraal voor alle mensen. Op het continent van Europa ligt de nadruk op het top down uitrollen van dit project. Dit zien we niet in de VS[2]. In Europa is er centraal gezag van kerk en staat en een hoog opgeleide elite ziet zichzelf als verantwoordelijk voor het slagen van dit project. En het slaagt! Omdat we straks alle kritiek zullen lezen en omdat er ook vandaag getwijfeld wordt aan de mogelijkheid van mensen om zoiets te bewerkstelligen is het belangrijk om hier stil te staan bij dat het wél heeft gewerkt. Binnen Europa was er ontwikkeling in kennis en moraal en ontstond er meer welvaart en welzijn voor grote groepen mensen. Mensen als Mann, Zweig en Canetti schrijven in de 19de eeuw hoopvol over de algehele culturele bloei in West Europa. Het kwam dan ook als een schok dat juist hier de razernij uitbrak van een wreedheid die alle techniek en kennis aanwendde om oorlog te voeren, mensen tegen elkaar op te zetten en joden en andere groepen te decimeren door gruwelijke moordpraktijken. De reflectie van Adorno en Horkheimer en ook andere leden van de FS moet dan ook in dat licht gelezen worden.

In de analyse van de Frankfurter Schule is de Verlichting gestold in plaats van dialectisch in beweging te blijven. De rationaliteit zelf werd een Waarheid die mythische vormen heeft aangenomen. Aan de hand van Odysseus en Juliette leggen ze in de **DIALECTIEK VAN DE VERLICHTING** uit hoe dat werkt. De zekerheden nemen toe door rationaliteit en dan schrijven westerse filosofen dat de mythe is overwonnen. Maar in de mythe zit volgens de FS al een vorm van rationaliteit. De rationaliteit wordt effectiever en dan gaan mensen de werkelijkheid manipuleren om voordeel te behalen. Als daarbij feiten ontstaan of opgemerkt zouden

2 Tocqueville Over de democratie in Amerika

kunnen worden die deze manipulatie in het geding brengen dan negeren mensen dat. Daarmee echter wordt de rationaliteit zelf een mythe. Op enige moment gaat de mens tegen de empirische menselijke conditie in werken, maar schuift de bezwaren daarvan opzij. Immers verder denken en daaruit voortkomende techniek lossen straks alles wel op. Deze argumentatie speelt , zo schrijft Lijster, een rol in de klimaat discussie vanaf de jaren 60. Het is nu ook herkenbaar in argumenten over de problemen rond de veiligheid van AI-gebruik. De offers die horen bij de wereld van de goden en de mythen worden nu offers die gebracht moeten worden binnen de technisch-rationele wereld in naam van de vooruitgang.

2. Rechts radicalisme en nieuw rechtsradicalisme in de twintiger en de zestiger jaren

Adorno en Horkheimer worden gaandeweg zelf establishment en komen in conflict met de nieuwe studenten. Zeker Horkheimer wordt conservatiever en is tegen de pil en voor de oorlog in Vietnam. Ze zijn daarmee zelf ook voorbeelden van stollingsfactoren van de dialectiek van de Verlichting. Deel uitmaken van de gearriveerde denkwijze impliceert dat het kantelmoment er aan zit te komen en dat jouw -ooit vernieuwende visie- omvergeworpen wordt maar je hebt ook de macht om dat uit te stellen.

Dat het eigen denken omvergeworpen wordt maakt het niet minder belangrijk. In de synthese zit dát wat het gebracht heeft aan nieuwe elementen. Stolling maakt echter dat de synthese uitblijft. Dat zien we bij Habermas. Zijn uitsluiting duurde een tijdje, maar hij keerde terug. We zien echter bij Davis dat zij zich alleen kon blijven ontwikkelen door uit de FS te stappen en dat is op andere wijze ook het geval bij von Redecker. De Frankfurter Schule ontwikkelt wel degelijk kritiek op zichzelf, maar daarvoor zijn nieuwe denkers nodig.

Dit in het achterhoofd houdend moeten we **ASPECTEN VAN HET NIEUWE RECHTS-RADICALISME** van Adorno ook lezen met de waarschuwing dat de geschiedenis zich nooit herhaalt. Hij schrijft over de terugkeer van rechtse ideeën. Maar hij ziet ook dat deze bij hun terugkeer in de jaren ‘60 hebben bijgeleerd. Ze zoeken binnen de democratische kaders naar macht en worden daarom niet herkend als gevaarlijke totalitaire bewegingen.

Iets vergelijkbaars zien we momenteel gebeuren, bijvoorbeeld in Duitsland met de AFD en in Nederland met FVD. Men houdt zich aan de termen die passen in de democratie zoals vrijheid en recht, maar wel als het hen uitkomt. Vaak is er een organisatie achter de schermen die beter laat zien hoe het met deze partij gesteld is maar de uitingen daarvan vinden plaats in privé appgroepen of andere settingen waarvan gezegd kan worden dat daar vrijheid van meningsuiting op van toepassing is. De partij zelf kan zich naar believen ermee vereenzelvigen of er afstand van nemen.[3]

[3] https://nos.nl/artikel/2357471-jongeren-fvd-blijven-extreemrechtse-berichten-versturen

De democratie houdt vast aan haar kaders om de democratie en de winst van de Verlichting daarbinnen te beschermen. De nieuwe rechts-radicale bewegingen beroepen zich op vrijheid, gelijkheid en broederschap om deze daarna te kunnen opheffen. Rassentheorieën, nationalisme en het ontnemen van het recht om rechten te hebben - kenmerken van de dertiger jaren- zijn terug. Nu zijn ze echter deel van een politiek programma waarbij populistische partijen de meerderheid wijsmaken dat ieder van hen het, intern tegenstrijdige, korte termijn eigenbelang van de kiezers direct kan opeisen binnen de democratie. Dat dit niet echt kan is duidelijk, maar wordt afgewenteld op zondebokken. Zondebokken zijn vaak 'vreemden' die beschreven worden als degenen die in de weg staan van het vervullen van alle wensen van de kiezers. De kiezers zijn in dit verhaal degenen die er wel bij horen. Wie de 'vreemden' zijn is in werkelijkheid steeds wisselend gedefinieerd, maar de kiezer zelf kan de illusie houden dat hij of zij daar zeker niet bij hoort.

Adorno en Horkheimer en ook Habermas, Marcuse en Fromm zoeken naar persoonlijke kenmerken die mensen vatbaar maken voor het rechtsradicalisme. Ze wijzen naar de verwording van de Verlichting en het gebrek aan ruimte voor creativiteit en het irrationele. Ze wijzen op angsten die verhinderen dat we de moed hebben om onze mening uit te dragen en verantwoordelijkheid te erkennen laat staan te nemen. Ze wijzen ook op de gemakzucht van de moderne mens. De cyclus van werk- geld- genieten- en werk, is een cirkel die maakt dat we onszelf centraal stellen en niet meer aan de Verlichting bij willen of kunnen dragen. Dat we nu producent, consument én aandeelhouder kunnen zijn betekent niet dat Marx overbodig is geworden. De wordingsgeschiedenis van de Verlichting komt bloot te liggen en staat bol van uitsluitingsmechanismen die een smet zijn op de idealen van de Verlichting.

Het uitsluiten, van vrouwen, mensen van kleur en mensen die afweken van de vastgestelde normen van de gestolde waarheid van de rationaliteit, voldoet aan de kenmerken van wat de FS 'mythe van de rationaliteit' noemt.

3. De actualiteit van *de Dialectiek van de Verlichting*

Lijster somt op waarom de dialectiek van de Verlichting een nieuwe stap in de westerse filosofie was. Hun uitgangspunten waren nieuw:

- wetenschap is altijd normatief,
- onderzoek moet altijd emancipatoir zijn
- onderzoek mag niet bij een partij horen
- wetenschap hoeft niet direct bruikbaar of inzetbaar te zijn
- wetenschap moet altijd ook zelfkritisch zijn,

Dit vormde een kritiek op de top-down Verlichting met haar efficiënte en objectieve waarheden. Deze verstarde waarheden bevestigden de status quo en liet steeds minder ruimte voor frisse, andere perspectieven op de werkelijkheid. Een toenemende groep mensen

moest het maar aannemen zoals de wetenschap het bracht in plaats van hun eigen verstand te gebruiken. Dat verminderde ook het kritisch potentieel nodig om de ontsporingen in de politiek van Rusland en Duitsland in de vorige eeuw het hoofd te bieden.

De analyse van Horkheimer en Adorno, die hen moet onthullen waarom en hoe de Verlichting is verstard, gaat terug naar de wortel (radix) van de westerse filosofie. Die bevindt zich volgens de FS. in het moment dat de bron van kennis en macht over de wereld van de goden naar de mensen verschuift. Dat is ook het begin van de filosofie. Bij de Grieken wordt met 'de mens' onuitgesproken de Griekse vrije man met bezit bedoeld. De Verlichting gaat echter om de gelijkheid van alle mensen. Hierboven gaf ik aan dat het christendom alle mensen mee liet tellen.

Door de top-down structuur van de Europese Verlichting is echter altijd het oordeel mogelijk dat bepaalde mensen of groepen minder rationeel zijn. Daarmee is er een schijnbaar objectief en redelijk criterium voor ongelijkheid tussen mensen gecreëerd. Wie de macht heeft bepaalt of de anderen al rationeel genoeg zijn. In de loop van de tijd werden o.a. arbeiders, vrouwen en inwoners van koloniën en mensen van kleur geheel of gedeeltelijk van de vrijheid en gelijkheid uitgesloten. Denk aan een uitdrukking als 'nog niet door de Verlichting heen gegaan' m.b.t. het islamitische denken.[4]
Dit aspect heeft een directe relatie met de gestokte dialectiek van de Verlichting zoals de FS die beschrijven. In college 4 hebben we gezien hoe zij de meester-knecht dialectiek gebruiken. Kennis is macht en kennis wordt in de Verlichting van ieder mens. De meester die merkt dat hij kennis niet, zoals land of productiemiddelen, kan bezitten raakt zijn macht kwijt en zal pogingen doen om de kennis toe te eigenen.

De inzet van de machtsstrijd is daardoor het bezit en het recht op de distributie van kennis. Wie heeft het en wie mag het gebruiken en onder welke voorwaarden. De eerste die daar uitgebreid een studie van heeft gemaakt is Michel Foucault. In zijn 'De orde van het spreken' uit 1971 geeft hij hiervan een overzicht. Harari zei een paar jaar gelden in een interview: 'De vorige oorlogen gingen over land of over productiemiddelen en grondstoffen, de komende oorlogen gaan over data.'

De inzet van de Verlichting is steeds geweest dat er toenemende kennis was en dat iedereen toegang tot die kennis zou moeten krijgen. De achterliggende aanname was dat daarmee mensen de waarheid zouden ontdekken over henzelf en de wereld waarin zij leven. De dialectische beweging laat duidelijk zien dat groeiende kennis bestaat uit kennis én vergissingen. De basis van vertrouwen op het benaderen van de feiten en de vector van de Verlichting is een noodzakelijk deel van ons epistèmè. We zijn verschoven van een zoektocht naar eeuwige waarheden die ontdekt moeten worden naar veranderde wetenschappelijk consensus en aannames die, veelal onuitgesproken, gedeeld worden. Een epistemisch veld

[4] https://drsoroush.com/en/enlightenment-and-philosophy-in-islam/

veld bestaat uit antwoorden op vragen als: Hoe komen we tot kennis? Wie kan en mag op welke wijze iets zeggen over welk domein van kennis? Hoe kan kritiek de inhoud van beweringen checken? Foucault noemt dat 'De orde van het spreken'. Meestal is deze orde of epistèmè lange tijd stabiel en verandert kennis binnen een epistèmè. Slecht langzaam of sporadisch verandert het epistèmè zelf. Maar door de snelheid van techniek, mondialisering en emancipatie is onze orde van het spreken aan het wankelen. Macht en zeker de macht van geld gaat een grote rol spelen.

Net als in de meester -knecht dialectiek is er een omslag gaande van wie de macht over het spreken heeft. Nationale staten, overheden, rechtspraak en wetenschap die jarenlang de orde van het spreken redelijk in hun macht hadden raken die positie kwijt. Misschien wel juist omdat de rationaliteit zelf een mythe was geworden zoals de FS beweerde werd de zin van de Verlichting of haar emanciperend vermogen in twijfel getrokken.

Zowel in de jaren 60 als Adorno schrijft over nieuw radicaal rechts als in de jaren 80 als Habermas zijn kritiek van het communicatieve handelen beschrijft de FS dat mensen zich moeten leren wapenen tegen desinformatie door autoriteiten en macht. Voorbeeldenzijn:

- De eenzijdigheid van techniek en efficiëntie moet opengebroken worden.
- Mensen moeten aangezet worden tot zelfstandig nadenken.
- De systeemwereld zou losgekoppeld moeten worden van de leefwereld.
- Er moet ruimte zijn voor het niet op efficiëntie gerichte zoals liefde, spel, creativiteit en andere menselijke waarden.

Deze aanpak heeft een groot deel van de naoorlogse twintigste eeuw plaatsgevonden ondersteund door enerzijds de angst voor het reëel bestaande totalitarisme en anderzijds door een economie die die veel ruimte bood voor iets anders dan efficiëntie. De verheffing van mensen en de nadruk op zelf ontplooiing werd een groot succes. Rutger Bregman schreef **EEN GESCHIEDEIS VAN DE VOORUITGANG** en zei daarin dat vooruitgang niet te definiëren is, maar dat als je op de vraag: Is er een tijd waarin je liever zou willen leven? 'nee' kunt antwoorden dat er dan sprake is van vooruitgang. En in de westerse wereld was dat voor veel mensen van na de oorlog het geval. Door een complex geheel van factoren waar de historici hopelijk later licht op zullen laten schijnen bevinden we ons nu echter in een snel veranderende omslag.

4. De crisis van de Verlichting in de 21ste eeuw en waar te beginnen met de omslag

Met Foucault als basis benoem ik het probleem van de voortgang van de Verlichting begin 21ste eeuw als 'de Orde van het spreken die uit zijn voegen is'. We kunnen geen kritische mondige burgers van de Verlichting meer zijn omdat het eigenbelang duidelijk botst met algemene belangen. De algemene belangen vertrouwen mensen echter niemand meer toe omdat we - kritisch geworden- overal achterdochtig naar kijken. De voltooiende emancipatie

maakt dat mensen ruimte moeten maken voor anderen, terwijl ze nog bezig zijn hun eigen ruimte veilig te stellen, of dat nu nodig is of niet. Omdat de Verlichting geen eenduidige top down moraal meer kan voorhouden aan de met succes gelijkgemaakte burgers is de wet de enige grens. Maar ook de wet wordt nu, evenals eerder politiek en wetenschap, ontmaskerd als niet objectief waar. De rationaliteit van de Verlichting wordt ontmaskerd en de kennis en kritiek worden ingezet tegen wet en regelgeving die uit de Verlichting voortkomen. De controle op al deze mondige burgers, die waar het hen uitkomt samenwerkingsverbanden aangaan, wordt bemoeilijk doordat de democratie zichzelf wel aan haar eigen spelregels moet en wil houden en slechts langzaam kan veranderen.

Een van de grootste problemen bij dit geheel is dat niemand meer schijnt te weten wat waar en/of goed is. Kennis en techniek veranderen te snel voor reflectie. De regels van de orde van het spreken, van democratie tot rechtsstaat, zijn losgelaten, ook door mensen met verantwoordelijkheid in de structuur van de democratie. Niemand weet meer wie op welke wijze waarover mag spreken. Het onmogelijke wordt dan uitspreekbaar en dat heeft consequenties in de werkelijkheid. Waar eerst ook in regeringsgebouwen werd gelachen om Trumps 'Ik wil Groenland', is dat lachen de wereld nu wel vergaan. Deze beweging bouwt voort op de processen die de FS beschrijft: de rationaliteit zelf wordt een mythe en de gebeurtenissen lijken plaats te vinden zonder dat iemand hier de hand in heeft.

Voor zijn proefschrift onderzocht Miranda (1997) de decadentie theorieën. Al schijvend kwam hij zoveel nieuwe varianten van rechts-radicale theorieën tegen dat hij **DARK ENLIGHTENMENT**[5] schreef. De personen en groepen die hij hiermee beschrijft zijn neoreactionairen. Miranda's zorgen sluiten aan bij de waarschuwing van Adorno dat nieuwe rechts-radicale bewegingen niet de oude vorm vertonen, waardoor wij ze niet of te laat als zodanig opmerken. Ze opereren succesvol binnen de politieke kaders maar zetten zich af tegen de grondwet en de democratie. Daarbij doen ze zelf een beroep op die instituties als zij kritisch worden bejegend. De grote verandering van de 21ste eeuw is dat de grootste invloed van de rechts-radicale bewegingen via het internet plaatsvindt.

Hij wijst in het boek op verschillende groepen die het vacuüm in de orde van het spreken gebruiken: Deze groepen komen voort uit tegenstrijdige ideeën maar ze vinden elkaar en de machthebbers van nu. Miranda beschrijft ze als NRX (neo-reactionair) of bekeerlingen tot

[5] Les Lumières sombres, "the Dark Enlightenment," packs almost everything this current stands for into just a few words. It expresses, precisely, its relationship to modernity. This isn't a straightforward critique of modernity, but a defense of scientific modernity — what Peter Thiel calls "the Baconian spirit": a science aimed at the progress of humanity. What this current rejects, instead, is the emancipatory project of the Enlightenment: equality, universality, the moral project.
The Dark Enlightenment, then, is what modernity could have been without the Enlightenment — Baconian scientific modernity without Rousseau. The dark side of the Enlightenment: the one they would have wanted to have, had that emancipatory project never existed. (https://www.resetdoc.org/story/dark-enlightenment-neoreaction-interview-arnaud-miranda/)

klassieke reactionaire denken, maar dan met techfuturisme en transhumanisme. De 5 componenten zijn:

1. Natuurlijke hiërarchieën
2. Antropologisch pessimisme
3. Afkeer van democratie
4. Recht op een exit
5. Optimisme over techniek

Deze bewegingen willen vaak een deel van de Verlichting behouden maar alleen dát wat hen goed uitkomt. Juist daardoor is hier de waarschuwing van Adorno op zijn plaats dat de volgende fascistische beweging op kan komen binnen de democratische kaders[6]. Een paar voorbeelden:

- Trump is gekozen, maar houdt zich niet aan de structuur waarbinnen zijn macht tot stand is gekomen.
- De vrije en gelijke burgers lijken vooral te kiezen voor hun eigen welvaart en politieke partijen zetten die welvaart voorop in hun verkiezingsprogramma's.
- Vrij kiezende consumenten kopen wereldwijd techniek én leveren daarbij al hun data uit aan techgiganten. De vrije geëmancipeerde mensen maken met elkaar de groei van een ongebreidelde technologie mogelijk. Monopolisten zijn bezig mondiaal burgers te onteigenen. Denk bijvoorbeeld aan Starlink of het onthouden van toegang tot hun eigen gegevens van medewerkers van het ICC.
- Een groep internationale superrijken gelooft volgens Miranda dat ze de mensheid niet nodig hebben en ook de aarde achter zich kunnen laten. Deze 'goden' trekken zich terug in een nieuwe mythische wereld en zelfs onsterfelijkheid lijkt hen haalbaar. Of deze verwachting van technologie klopt of niet is minder relevant dan het geloof erin, dat de keuze van de mensen met macht vormgeeft.

Als we de lijn van de dialectiek volgen zullen de gewone burgers en aardbewoners zich aaneen moeten sluiten om deze 'nieuwe goden' het hoofd te bieden. De dialectische beweging ligt volgens de FS niet vast. Anders dan Marx en Hegel ziet de FS ruimte voor eigen verantwoordelijkheid van mensen. Maar om in te kunnen grijpen zullen we eerst meer zicht moeten krijgen op de situatie. De machthebbers met deze 'goden-ambitie' doen er alles aan om de chaos te doen toenemen, de democratie te ondermijnen en geld het enige van waarde te maken. Misschien is het belangrijkste wel dat we als welwillenden niet de hoop verliezen dat er verandering mogelijk is. Terwijl ik dit schijf verliest Trump zijn meerderheid in de senaat en het parlement. Er is een 'bluenami' bezig van verzet en hoop.

[6] Er wordt gezocht naar nieuwe aanduidingen voor deze bewegingen: Thijs Lijster munt de term hedofascisme, Timothy Snyder gebruikt sadopopulisme, Miranda NRX. Of in hoeverre zij dezelfde bewegingen aanwijzen is nog te vroeg om vast te stellen.

Nick Land, één van de stemmen van de nieuwe rechts reactionaire bewegingen zegt tegen de democraten:

> ‘Wat te doen?’ is geen neutrale vraag, maar impliceert ‘geloof’ in een vorm van vooruitgang. Dat alleen al volstaat om een huiveringwekkend antwoord te suggereren: niets. Doe niets. Uw ‘progressieve Praxis’ zal toch nergens toe leiden. Geef de hoop op onderga de horror. Je kunt je nog laten voorstaan op je oppositie tegen ‘ons’, maar je enige echte en onontkoombare vijand is de realiteit. Wij hebben er geen belang bij om tegen je te schreeuwen. Wij fluisteren zachtjes in je oor: ‘ Geef de hoop op!’(167)

Miranda schrijft:

> ‘Hoe kunnen we de democratie redden en weerstand bieden aan de illiberale golf? In dat verband wil ik een punt benadrukken dat mij heel cruciaal lijkt. Het ideologisch succes van NRX berust niet alleen op haar kritiek op de democratie, maar op een bredere afwijzing van de politiek als autonoom domein. Neo-reactionairen ontkennen de autonomie van het politieke bedrijf door die systematisch ondergeschikt te maken aan een absoluut principe dat haar overstijgt, of dat nu een religieuze, technologische of vermeend natuurlijke waarheid is. Zij weigeren de politiek te erkennen als een forum voor overleg. (...) In mijn onderzoek heb ik laten zien dat zij ook is doorgedrongen in linkse denktradities (..) De moderne tijd kent zeker gebreken en verdient zonder twijfel kritiek of op zijn minst nader onderzoek. Maar zodra je niet meer aanvaardt dat de politiek een eigen open speelruimte is en heeft, kom je al snel uit bij een afwijzing van de democratie- juist omdat die onvermijdelijk, rommelig en onvolmaakt is. Om het In de woorden van Albert Camus te zeggen:
>
> “de democraat is bescheiden. Hij erkent een zekere mate van onwetendheid. Hij aanvaardt het deels avontuurlijke karakter van zijn onderneming en dat hem niet alles gegeven is. En op basis van die erkenning begrijpt hij dat hij anderen moet raadplegen en dat hij hetgeen hij weet moet aanvullen met wat zij weten.”’ (Dark Enlightenment 171/172)

Bibliografie

Achterhuis, H. (2010). *De utopie van de Vrije Markt*. Rotterdam: Lemniscaat.

Adorno, T. (2019). *Aspecten van het nieuwe rechts-radicalisme (vert. M. Wildschut)*. Amsterdam: Octavo.

Antoine, M. (1975). *Taal en verlangen, Lacans theorie van de psychoanalyse* . Meppel: Boom.

Appiah, K. (2016). *De erecode: Hoe morele revoluties plaatsvinden (vert. W. Visser)*. Amsterdam: Boom.

Arend, H. (2005). *Totalitarisme (vert. R. Peeters en D. De Schutter)*. Amsterdam: Boom.

Arendt, H. (1994). *Oordelen:Lezingen over Kants politieke filosofie (R. v.d. Boom, K. v. Gullink,& P. Thomassen, Vert.)*. Amsterdam: Krisis/Parrèsia.

Benjamin, W. (1996). *Maar een storm waait uit het paradijs: Filosofische essays over taal en geschiedenis (vert. I. van der Burg en M. Wildschut)*. Nijmegen: Sun.

Blokker, A. K. (2011). *In ons belang: pleidooi voor publieke waarden*. Amsterdam: Van Gennep.

Blom, P. (2010, 2e druk). *Het verdorven genootschap (vert. P. Ruiter)*. Amsterdam: De Bezige Bij.

Blom, P. (2023). *De onderwerping: Een geschiedenis van de verhouding van de mens tot de natuur (vert. W. Hansen)*. Amsterdam: De Bezige Bij.

Bregman, R. (2013). *De Geschiedenis van de Vooruitgang* . Amsterdam: De Bezige Bij.

Bregman, R. (2019, 3e druk). *De meeste mensen deugen*. Amsterdam: De Correspondent.

Canetti, E. (1982). *De fakkel in het oor: Mijn levensgeschiedenis 1921-1931 (vert. T. Duquesnoy)*. Amsterdam: De Arbeiderspers.

De Waal, F. (2009). *een tijd voor empathie*. Amsterdam/Antwerpen: Contact.

Dros, I. (2001). *Ilios & Odysseus* . Amsterdam/ Antwerpen: Querido.

Eilenberger, W. (2026). *Geesten van het heden: Het denken van Theodor Adorno, Susan Sontag, Michel Foucault en Paul Feyerabend (1948-1984) (vert. W. Hansen)*. Amsterdam: De Bezige Bij.

Essed, P. (2018). *Alledaags racisme*. Amsterdam: VanGennep.

Foucault, M. (1988). *De Orde van het Spreken (T. Widdershoven, Vert.)*. Amsterdam: Boom Meppel.

Foucault, M. (1989). *Discipline, Toezicht en Straf, de geboorte van de gevangenis (vert. Vertalerscollectief)*. Groningen: Historische Uitgeverij Groningen.

Fry, S. (2024). *Odyssee, een hervertelling van het grootste epos aller tijden (vert Pon Ruiter e.a.)*. Amsterdam: Thomas Rap.

Goudsblom, J. (1992). *Vuur en beschaving*. Amsterdam: Meulenhoff.

Gray, J. (2004). *Provocaties: Gedachten over vooruitgang en andere illusies (vert. T. Bartels)*. Amsterdam: Ambo.

Habermas, J. (1981). *Theorie des kommunikativen Handelns I en II*. Suhrkamp.

Habermas, J. (1989). *De Nieuwe Onoverzichtelijkheid: En andere Opstellen (J. Boom, S. Kasanmoentalib, M. Korthals, G. Munnichs, R. v. Schomberg,& G. Widdershoven, Vert.)*. Amsterdam: Boom Meppel.

Hadot, P. (2023). *De sluier van Isis: Een geschiedenis van het idee van de natuur (vert. E. Booi)*. Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep.

Harari, Y. (2016). *Sapiens: Een kleine geschiedenis van de mensheid (vert. I. Pieters)*. Amsterdam: Thomas Rap.

Iperen, R. v. (2022). *Eigen welzijn eerst: Hoe de middenklasse haar liberale waarden verloor*. Amsterdam: Thomas Rap.

Keizer, B. (2021). *Leven en werk van Ludwig Wittgenstein*. Amsterdam: Boom.

Kruiter, A. (2010). *Mild Despotisme: De hedendaagse democratie en verzorgingsstaat door de ogenvan Alexis de Tocqville*. Amsterdam: Van Gennep.

Lijster, T. (2024, 3e druk). *Frankfurter Schule*. Amsterdam: Athenaeum/ Polak & Van Gennep.

M. Horkheimer, T. W. (2022, 4e druk). *Dialectiek van de Verlichting (vert. M. van Nieuwstadt)*. Amsterdam: Boom.

Mak, G. (2002, 23e druk). *De eeuw van mijn vader*. Amsterdam/ Antwerpen: Atlas.

Miller, M. (2019). *Circe*. London : Bloomsbury .

Miranda, A. (2026). *Dark Enlightenment: Hoe een nieuwe radicaal-rechtse ideologie de wereld veroverd (vert. H.E van Riemsdijk)*. Amsterdam: Alfabet uitgevers .

Neiman, S. (2010). *Morele Helderheid: Goed en kwaad in de 21ste eeuw (R. v. Kappel, R. v.d. Plassche,& A. Fokkema, Vert.)(2e druk)*. Amsterdam: Ambo.

Nussbaum, M. (2006). *De Breekbaarheid van het Goede: Geluk en ethiek in de Griekse filosofie en literatuur (P. Adelaar, Vert.)*. Amsterdam: Ambo.

Sade, M. d. (1968). *Juliette (vert Austryn Wainhouse) (the complete american edition)*. New York: Grove press .

Sloterdijk, P. (2013). *Kritiek van de Cynische Rede (T. Davids, Vert.)*. Amsterdam: Boom.

T. W. Adorno, E. B. (1968). *Über Walter Benjamin*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Tocqueville, A. (2012). *Over Democratie in Amerika (H. Daalder,& A. Kinneging, Vert.)(3e druk)*. Amsterdam: Lemniscaat.

Waling, G. (2016 (2e druk)). *1848 Clubkoorts en revolutie: Democratische experimenten in Parijs en Berlijn*. Nijmegen: Vantilt.

Zweig, S. (2023, 13e druk). *De wereld van gisteren: Herinneringen van een Europeaan (vert. W. van Toorn)*. Amsterdam/ Antwerpen: De Arbeiderspers.